

FONOLOGIE A FONETIKA

tématický plán seminářů

1. Zvuková a grafická realizace jazykové komunikace
(obecný úvod, základy fonetické transkripce a transliterace, literatura)
2. Fonetika jako věda
(fonetika jako nauka, dělení fonetiky, fonetická transkripce slov – praxe, diferenciací hlásek v promluvě)
3. Mluvení – fyziologie a analýza
(mluvní orgány, respirační, fonační a modifikační ústrojí, sluch, artikulace hlásek, sluchové pole)
4. Hlásky – artikulace a klasifikace
(samohlásky a souhlásky, akustika samohlásek a souhlásek, třídění českých souhlásek)
5. Hlásky – realizace
(distribuce hlásek, rozlišování a klasifikace v praxi, opakování)
6. Fonetologie jako věda
(fonetika a fonologie, fonologický protiklad, korelace, kombinatorika)
7. Zvukové prostředky souvislé řeči
(segmentace, rytmus, modulace řeči – intonace, kadence, tempo, barva hlasu)
8. Ortoepie a ortofonie
(pravidla, vady řeči, výslovnostní styly)
9. Grafémika
(grafický systém češtiny, písmo, pravopis)
10. Všestranná analýza promluvy
(fonetická i fonologická analýza promluvy)

Literatura:

Hubáček, Jandová, Svobodová – Čeština pro učitele

Dokulil, Horálek a kol. – Mluvnice češtiny (1)

Černý – Úvod do studia jazyka

Pravidla českého pravopisu

Fonetika a fonologie

(otázky ke zkoušce, letní semestr 2002)

1. Fonetika a fonologie. Předmět zkoumání. Vztah obou disciplín k jiným vědním oborům.
2. Foném, definice, základní a poziční varianty fonému. Fonetická a fonologická transkripce. Distinktivní rysy fonémů (korelace, disjunkce,...)
3. Komunikace, komunikační schéma. Percepce a produkce řeči. Artikulační fáze hlásek. Fonologická kombinatorika.
4. Mluvní orgány a jejich činnost. Respirační, fonační, modifikační ústrojí. Sluch. Sluchové pole.
5. Systém českých souhlásek a jejich tvoření. Současný stav konsonantického systému. Korelace a nekorelativní vztahy.
6. Systém českých samohlásek. Současný stav českých vokálů. Diftongy, vokální korelace.
7. Změny zvukových segmentů v řeči: artikulační a znělostní asimilace, nazalizace, ablaut, metateze, palatalizace, proteze, epenteze, hiát.
8. Slabika jako základní stavební jednotka souvislé řeči. Složení a funkce slabiky.
9. Suprasegmentální jazykové jevy. Intonace, pauza, frázování, tempo. Fonostylistika. Abnormální konfigurace fonémů, hláskový symbolismus. Kalambur, palindrom.
10. Ortoepie a ortografie. Spisovná výslovnost, výslovnostní styly, ortoepické odchylky. Odstraňování ortoepických vad.
11. Grafém a jeho funkce. Grafický systém češtiny. Pravopis a jeho kodifikační úpravy. Transliterace.
12. Teorie fonologických protikladů (Trubeckoj). Ekvipolentní, graduální a privativní protiklady.
13. Teorie distinktivních rysů (Jakobson, Halle, Fant). Aplikace na český fonologický systém.
14. Dynamika fonologického systému spisovné češtiny (J.Vachek).
15. Morfonologie. Podíl fonému na výstavbě morfémů. Vokální a konsonantické alternace (morfoném). Slabá a silná pozice fonému.

Součástí zkoušky bude i praktická segmentální a suprasegmentální analýza textu!

1.hodina

Zvuková a grafická realizace jazykové komunikace

Jazyková komunikace se děje prostřednictvím **promluv** (jazykové projevy, komunikáty). Každá promluva má dvě stránky : vnitřní (obsahovou) a vnější (formální).

Vnější stránka – forma **mluvená nebo psaná** (akustická nebo grafická) – větší společenskou závažnost má forma **psaná**. Psaná podoba lépe umožnila sjednocení spisovného jazyka, navíc psaný jazyk má trvalou platnost.

Vnitřní stránka – mluvená i psaná podoba jsou rovnocenné. Liší se však použitými prostředky.

mluvený jazyk

speciální zvukové prostředky – hlásky, slabiky, mluvnické taktiky, větné úseky, přízvuk, důraz, ...

zvukové prostředky souvislé řeči - dynamika, intonace, hlasové zabarvení, mluvnické tempo, členění, pauzy

optické prostředky – mimika, gestika

psaný jazyk

vyjadřuje se písmem, jehož užití se řídí pravidly pravopisu.

intonaci lze vyjádřit konvenčními znaménky, např. ? , !

Mezi jednotkami formy psané (písmeny, grafémy) a mluvené (hláskami, fonémy) existuje rozdíl. V grafické soustavě češtiny odpovídá jeden grafém jednomu fonému, i když jsou fonologické kvality různé. Vlivem tradice máme například dva grafémy (I, Y) pro jeden foném, grafém Ě vyslovujeme stejně jako psané JE (oběd / objet), atd.

Zvukovou stránku jazyka zkoumáme prostřednictvím analýzy mluvených projevů nejen přímo nebo ze zvukového záznamu, ale také prostřednictvím záznamu grafického. Pro záznam, v němž mají být zachyceny zvukové kvality mluveného jazyka, používáme **fonetické transkripce**. (přepis zvukové podoby promluvy do grafického záznamu)

Transkripci je třeba odlišit od **transliterace** – přepis z jedné grafické soustavy do jiné, z jednoho grafického kódu do jiného, není to přepis zvukové podoby. Např. azbuka – latinka. (viz. PČP str. 76)

Fonetická transkripce

- systém grafického přepisu, kde též hlásce odpovídá vždy jeden a tentýž grafický znak a naopak
- k přepisu zvukové podoby užíváme v podstatě znaků české abecedy, a to tak, že každé hlásce přiřazujeme znak, kterým hlásku obvykle v písmu ... had - [hat] / [hada]
- ch (pozůstatek spřežek) - x [xitrí]
- i, y - i [bík]
- zadopatrové n - η [veŋku] [koŋo]
- ráz - ^ [f^únoru]

- český přízvuk - ` [ˈjeden] [je ˈden]
- znělé odstíny c a č -

a, jaké jsou prostředky neverbální komunikace ? (mimika, gestika, haptika, kinezika, řeč očí,)
b, transkripce slov : divný [d'ivní], nikdy [ňigdi], vztah [fstax], zpěv [spjef], dieta [dijeta]

2.hodina

Fonetika a fonologie

fonetika – nauka o činnosti mluvních orgánů při řeči, o způsobech tvoření hlásek a jejich seskupování, obměnách, o artikulaci a artikulování.

* zabývá se popisem zvukové stránky řeči :

a, aspekt artikulační

b, aspekt percepční

c, aspekt akustický

* základní jednotka – hláska (alofon/fon)

* všímá si i přechodných složek, které nejsou relevantní

fonologie – nauka o systému a funkci fonémů (foném – minimální zvukový prvek schopný rozlišovat významové jednotky, tj. slova, tvary), nauka o významotvornosti hlásek

- všímá si funkční stránky základních jazykových jednotek, zabývá se i vlivem těchto jednotek na jednotky vyššího řádu, věty, větné celky, výpovědi, ...

foném – lingvistická abstrakce, psychologická báze

Fonetická transkripce:

* led [let] / lebka [lepka]

... znělá souhláska oslabena, ztráta znělosti (asimilace)

* bili / byli [bili]

... realizace y/i je stejná – i

* rychle [rixle]

... digraf x

* nový [noví] / sklenka [sklenka]

... velární ŋ před neznělým k

* vlci [vlci], smrky [smrki], sedm [sedm]

... slabikotvorné r, l, m

* abych byl [abiʔ_bil]

... ch se realizuje jako znělé h – regresivní asimilace

* leckde [le3gde]

... ck – 3

* hráč běží [hrá3_bježí]

... č

* ráz – v autě [f_autě], naoko [na oko]

... ráz je zvláštní zvuková jednotka, segment, se kterým se počítá a který je na ústupu

Kamarádka běhá po Olomouci a shání pro bratránka žebř.

[kamarátka / bjehá / po_olomouci / a sxáňí (prograsivní) zháňí (regresivní) / pro bratránka / žepř]

asimilace regresivní, anticipační – sh / zh

asimilace progresivní, perseverační – sh / sch

Komunikační proces:

- v podstatě jde o aplikaci Jakobsonova komunikačního schématu do fonetické roviny jazyka

mluvčí		pozorovatel		mluvčí
komunikant 1 (expedient) výstup	artikulační orgány	sdělení	sluchové orgány	komunikant 2 (recipient) vstup

Artikulační fáze hlásek:

- při realizaci každé hlásky lze rozeznat 3 základní fáze:
a, **intenze** (mluvidla v napětí)
b, **tenze** (výdrž – produkce hlásky)
c, **defenze** (povolení mluvidel)

I T I D T I D T I D T D

3.hodina

Přepiš výrazy fonologicky:

Máme už prázdniny. [máme_uš prázdniny] ... elize d
k babičce [g_babičce]
nadávka [nadáfka]
shoda [sxoda / zhoda]
okno [vokno] ... protetické v (předsunutě)

Identifikujte dvojí fonologickou podobu těchto fonetických tvarů:

[práce]	práce / prát se
[míček]	mít šek/míček
[počít]	počít / podšít
[spočátku]	zpočátku / zpod šátku
[podsouvat]	podsouvat / pocouvat
[holice]	holit se / Holice
[slepice]	slepit se / slepice
[xrčel]	chrčel / chrt šel
[skočil]	skočil / Skot šil
[počernice]	Počernice / počernit se / podčernit se

České fonémy z kvantitativního hlediska

39 prvků ...
10 vokálních (a, e, i, o, u)
25 konsonantických
3 dvojhlasková spojení (ou, au, eu)

Fonologická kombinatorika (fonotaktika)

Fonémy lze kombinovat nejrůznějšími způsoby. V češtině se například objevují tzv.

reduplikované fonémy (aa / naaranžovat, ee / neemotivní, jj / nejjemnější, oo / samoobsluha, ...)

Vsuvný vokál vsouváme mezi konsonanty – lepší výslovnost.

Zkuste včlenit vsuvný vokál mezi konsonanty:

bn	-	slíbný / slíben
dn	-	svobodný / svoboden
tn	-	smutný / smuten
vn	-	rovný / roven
zn	-	hrozný / hrozen
sn	-	snový / seb
rn	-	kaváren / kaváren
rm	-	norma / norem
kn	-	vlákno / vláken
ln	-	lněný / len
sk	-	páskový / pásek
tk	-	loutka / loutek
rk	-	herka / herek
vk	-	kavka / kavek
bk	-	lebka / lebek
dk	-	kladka / kladek
jk	-	vlajka / vlajek
lk	-	kulka / kulek

mk	-	mamka / mamek
nk	-	vánku / vánek
šk	-	šiška / šišek
žk	-	knížka / knížek
sm	-	pásmo / pásem
sn	-	snový / sen

Slovo je kombinací jistých znaků (v jakékoli podobě), v češtině je to kombinace konsonantů a vokálů:

CV, VC	2 fonémová
CCV, ...	3 fonémová
CCCV, ...	4 fonémová
CVCVC, ...	5 fonémová (nejfrekventovanější)

Zkuste sami vytvořit slova, obsahující jisté kombinace fonémů:

CV, VC	na, od
CC	st <u>o</u> pa
CCC	krk, strana
CCCC	pstruh, pštroš

Hlásky, jejich artikulace a klasifikace

hlásky definujeme jako *nejmenší zvukové jednotky lidské řeči*, z nichž se skládají slova
hlásky dělíme na **vokály** (samohlásky) a **konsonanty** (souhlásky)
samohlásky mají schopnost tvořit slabiku, souhlásky jen velmi omezeně ...

4.hodina

Na kteroukoli hlásku se můžeme dívat ze dvou různých hledisek, **fonetického** a **fonologického**.

Fonetiku především zajímá, *jak a kde se hláska artikuluje*, které orgány se na jejím vytváření podílejí.

V menší míře pak fonetické zkoumají i percepci mluvené řeči ve sluchových orgánech, zabývá se i akustickou charakteristikou příslušného zvuku, kombinací hlásek do slabik, ...

Fonologie zdůrazňuje fakt, že pro systém jazyka je důležité, které z těchto zvuků jsou schopny rozlišit význam.

např. slova

pes / les v češtině jsou 2 fonémy, které umožňují rozlišit význam slova

hrabě / hrábě ...

Samohlásky

současná čeština má 5 krátkých samohlásek, které se ve vztahu k jejich tvoření uvádějí v podobě trojúhelníku:

způsob artiklace	místo artiklace		
	přední	střední	zadní
vysoké	I		U
střední		E	O
nízké		A	

České samohlásky jsou dvojí podle délky – **krátké a dlouhé**, dlouhé mají zhruba dvojnásobné trvání ve srovnání s týmiž krátkými

Tóny

Souhlásky

Podstatou tvorby souhlásek je vytvoření překážek výdechovému proudu v dutinách nad hrtanem.

Šumy

Tabulka na str. 43

Striktury:

zavěr (okluze)	... úplné přerušení výdechového proudu	[d, t, n]
úžina (kontrikce)	... překážka je neúplná, ...	[s, z, f]
polozavěr (semiokluze)	... vytvoří se slabá okluze	[c, č]
kmity (vibrace)	... úžina se v průběhu jedné hlásky mění	[r, ř]

Většina souhlásek tvoří páry:

	zavěrové	polozavěrové	úžinové
znělé	B, D, Ď, G	3, 3'	V, Z, Ž
neznělé	P, T, Ť, K	C, Č	F, S, Š

Těmto párům se říká souhlásky párové, na rozdíl od zbývajících (J, L, R, M, N, Ň) – ty jsou nepárové, **sonory**

konotace – doplnění hlásky pragmatickým rysem (zájem mluvčího), aby hláska zněla s určitým efektem.

denotace – větný obsah

Zkuste sami použít ve výslovnosti různých konotací:

Půjdeš do kina ? Pojď na skleničku ! Půjdeme do školy ?

Zvukové prostředky souvislé řeči:

zvukové prostředky řeči – suprasegmentální fonologické prostředky
nežádoucí je **monotónnost** a **afektovanost**

Vymyslete příklady monotónní a afektované promluvy:

(např. Áááá, támhle leze pavouk !)

Členění řeči

Členění řeči je založeno na **rytmu a frázování**. **Rytmus** se realizuje prostřednictvím **slabik**, které jsou nejmenšími mluvními jednotkami. Spojením jedné slabiky přízvučné s nepřízvučnou vzniká tzv. **mluvní takt**.

'Chceš-li 'v životě 'něco 'dokázat, 'musíš se 'hodně 'učit.

Sled taktů tvoří **rytmus řeči**.

Modulace řeči

Souvislou řeč nepronášíme stále stejnou výškou ani stejnou silou, nýbrž ji **modulujeme**.

Intonace – melodie řeči, důsledek změn tónové výšky lidského hlasu (může být stoupavá, klesavá, atd.)

Mluvní tempo – závisí na individuálních zvyklostech a sdělovacím záměru mluvčího.

Modulace barvy hlasu – politici

Mimika, Gestika, atd.

Zkuste vytvořit ve dvojicích dialog dvou osob, kde použijete těchto suprasegmentálních jazykových prostředků:

- * ironie, sarkasmus
- * příliš rychlé mluvní tempo
- * výrazná intonace
- * mimika, gestika